

S. Kosztricz Anna

A SZOVJETÖSZTÖNDÍJASOK KÉPZÉSÉNEK FINANSZÍROZÁSA

*Az ösztöndíjasok szovjetunióbeli képzésére fordított magyar
állami kiadások 1945-től az ötvenes évek elejéig*

Előzmények

A Szovjetunió Minisztertanácsa 1946. március 17-i határozatával engedélyezte a Felsőoktatási Minisztériumnak, hogy külföldi egyetemistákat fogadhasson a szovjet felsőoktatási intézményekben.¹ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottsága folyamatosan foglalkozott az ösztöndíjasok fogadásának és képzésének kérdéseivel.² A 2. világháború után szovjet függésbe került közép- és délkelet-európai országok diákjain kívül koreaiak, kínaiak, vietnámiak és mongolok kezdhették meg ekkor tanulmányaikat, az első tanévben (1946–47) mintegy ötszázan. Ebből a keretszámból mindössze 15 lehetett magyar fiatal.³ Az ösztöndíjasok száma 1952-re megközelítőleg 7500-ra (vagy egy másik, ugyanebben az őrzési egységben található dokumentum szerint 9760-ra) nőtt, akik közül már nagyjából másfélezer volt a magyar. A számok azt mutatják, hogy a „népi demokráciákban” bevett gyakorlattá vált évről évre bizonyos számú ösztöndíjas hallgató kiküldése a Szovjetunióba.

A 2. világháború után nagyhatalommá vált Szovjetunió a saját felsőoktatási intézményeiben biztosította a tőle kisebb vagy nagyobb mértékben függő országok ifjúságának egy válogatott fiatalokból álló csoportja számára a magasan képzett értelmiségivé válás lehetőségét, ezzel alapozva meg a maga számára

¹ Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii (AVP RF) – Orosz Állami Külpolitikai Levéltár f. 077. opisz 27. papka 124. gyélo 45. l. 39.

² Rosszijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szovremennoj Polityicseszkoj Isztorii (RGASZPI) – Orosz Állami Újkori Politikátörténeti Levéltár f. 17. opisz 133. gyélo 240. 56. Az SzK (b)P KB 1947. április 25-i határozata „A külföldi ösztöndíjasokkal végzett munkáról”, az SzK(b)P PB 1947. július 14-i határozata a „A külföldi egyetemistákkal kapcsolatos munka szervezésének formáiról”.

³ RGASZPI f. 17. opisz 133. gyélo 240. l. 56.

a gazdasági és politikai behatolás, a saját céljainak megfelelő finom irányítás lehetőségét.⁴ Az ország ugyanis a világháború befejezése után hozzálátott befolyási övezetének megszervezéséhez, az érdekei szerint működő, egységes gazdasági övezet kialakításához, továbbá az ennek működtetéséhez elengedhetetlen, a szovjethez hasonló politikai rendszerek kiépítéséhez.

Az érintett országok politikai vezetésének szemszögéből nézve a Szovjetunió iránti bizalom, feltétlen hűség és a szovjet tudomány és technika magasabbrendűségének elismerése ilyen módon is kifejezésre juttatható volt. Magyarország, amely a Szovjetunió ellen, Németország oldalán vett részt a 2. világháborúban, 1952-ben 12 szocialista ország között 1381 fővel a harmadik helyen állt a küldött ösztöndíjasok számát tekintve. Ennél csak a lengyel és a román csoport volt nagyobb.⁵

Az ifjú, állami ösztöndíjas kutatók szovjet tudományos intézményekbe való küldésének gondolata már 1945 nyarán felvetődött Magyarországon, amikor Ács Tivadar, a Magyarok Világszövetségének ügyvezető alelnöke levelet intézett Dr. Gyöngyösi János külügyminiszterhez egy moszkvai Collegium Hungaricum szükségessége tárgyában.⁶

A javaslat alapját az az 1927-ben született, ösztöndíjak alapításáról szóló törvény képezte, amely lehetővé tette, hogy fiatal magyar kutatók állami ösztöndíjat kapjanak Európa valamely tudományos központjába.⁷ Ács Tivadar egy olyan moszkvai intézmény megalapítását szorgalmazta tehát, ahová fél-egy évre fiatal, már diplomával rendelkező magyar tudósok utazhatnának ki, hogy szovjet kutatóintézetekben, egyetemeken neves szovjet tudósok irányításával végezzenek kutatásokat.

Az az elképzelés, hogy egy másik állam kulturális intézetet tartson fenn a Szovjetunió valamely jelentős tudományos vagy ipari központjában, ahová az illető országból változó számban érkeznek (előzetesen nem ellenőrizhető) tudósok, kutatók és diákok, a szovjet Felsőoktatási Minisztérium számára teljesen

⁴ Magyar szerző tollából nem született feldolgozás a magyar szovjetösztöndíjasok képzésének kezdeti időszakára vonatkozóan. Orosz szerzők is csak elvétve foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A szovjet ösztöndíjasok képzéséről eddig csupán egy monográfia és egy disszertáció született. Lásd *B. A. Белов: Подготовка кадров для зарубежных стран в советских вузах. Калининград 2003.; Андросова Дарья Николаевна: Обучение иностранных студентов в СССР в середине 1950–1960-х гг. Диссертация. Москва 2012.*

⁵ RGASZPI f. 17. opisz 133. gyélo 240. l. 55. Az összesítés szerint a három legnagyobb létszámú diákcsoport a lengyel, a román és a magyar volt. 1952-ben 1426 lengyel, 2436 román és 1381 magyar diák tanult a Szovjetunióban.

⁶ Collegium Hungaricum – magyar kulturális intézetek Európában (Berlin, Róma, Bécs), amelyek szállást is biztosítottak az odaérkező magyar ösztöndíjas kutatóiknak. A Collegium Hungaricumokról lásd *Ujváry Gábor: „A magyar kultúra külföldi őrszemei.”* In: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk” társadalomban. Szerk. Ujváry Gábor. Bp. 2010. 101–174.

⁷ 1927. évi XIII. tc. A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról. (<http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7697>, letöltés 2016. máj. 10.)

elfogadhatatlannak bizonyult. Az ebben az időben érvényes koncepció szerint ugyanis egyetemekre és főiskolákra, a *képzés teljes idejére* várták a külföldi fiatalokat. Ezért a magyar Külügyminisztérium, és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) illetékes munkatársainak többéves erőfeszítései nem hozhatták meg a kívánt eredményt, s nem sikerült Collegium Hungaricumot alapítani Moszkvában. Folytak ugyan még tárgyalások egy olyan oktatási szerződés megkötéséről, amely megengedte volna a magyar félnek egy magyar kulturális intézet vagy egyetemi magyar történelmi és nyelvi-irodalmi tanszék létrehozását, de ezek sem vezettek eredményre. A VKM vezetői ugyanis tévesen gondolták, hogy az Európa más országaiban jól bevált gyakorlatnak megfelelően a szovjet féllel is kiépíthetőek az egyenrangúságon, a másik tiszteletén alapuló kulturális kapcsolatok. Az ösztöndíjasok szovjetunióbeli képzése csupán a szovjet fél határozott terveinek megfelelően vehette kezdetét. Sőt, a képzés maga is a szovjet érdekeket szolgálta, amennyiben a szovjet gazdasági-politikai rendszer kiépítését támogatta a Szovjetunióban végzett szakemberek révén.

Az 1946–47-es tanévben az első kiküldött magyar egyetemistacsoport esetében a szovjet kulturális vezetés komoly gesztust gyakorolt: az addigra már kikristályosodott szovjet gyakorlattal ellentétben többségében diplomásokat fogadott. Szó sem esett a magyar fél költségviseléséről: a diákok ingyen tanultak az egyetemeken, és ugyanazt az ösztöndíjat kapták, mint a belföldi egyetemisták. A kezdeti időszakban a diákokat a Szovjetunió nagy ipari központjai között osztották szét.⁸

A szovjet-magyar ösztöndíjas egyezmény tandíjjal kapcsolatos része

1948. október 28-án szovjet részről Valentin Alekszandrovcics Zorin külügyminiszter-helyettes, magyar részről pedig Molnár Erik rendkívüli és meghatalmazott nagykövet aláírta a szovjet–magyar ösztöndíjas egyezményt. Az egyezmény szövegét még 1947-ben a szovjet fél fogalmazta meg, de a két országban a szerződéstervezet elkészülte óta lezajlott átalakulások miatt 1948-ban változtatásokat kellett eszközölni rajta. Ennek egyik oka az volt, hogy a moszkvai Magyar Követség neve Magyar Nagykövetségre változott, így az aláíró magyar részről a nagykövet lett, míg az 1947-ben megfogalmazott szövegben még csak a „követ” szó szerepelt. A másik ok háttérben az állt, hogy a Szovjetunóban az aláírás időpontjára megszűnt a jegyrendszer. A Szekfű Gyula követnek átadott

⁸ Odessza, Ivanovo, Novocserkasszk, Taskent, Dnyepropetrovszk, Rosztov, Harkov, Micsurinszk, Kijev, Leningrád, Szverdlovszk, Szaratov, Kazany, Moszkva és elvéve néhány más város (pl. Alma-Ata stb.).

korábbi tervezethez képest⁹ az egyezmény 4. §-a a következőképpen változott meg: „A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya a magyar állampolgárok egész tanulmányi idejére magára vállalja azoknak ösztöndíjjal való ellátását fejenként havi ötszáz rubel összegben, valamint lakással való ellátását a szovjet állampolgár hallgatókkal egyenlő feltételek mellett.”¹⁰

A magyar Minisztertanács 1947. december 19-i ülésén fogadta el az egyezménytervezet szövegét. A minisztertanácsi előterjesztés megfogalmazója így indokolta a gyors döntés szükségességét: „A szerződés mielőbbi aláírásához nagy érdekünk fűződik, mivel annak aláírása előtt ösztöndíjasaink nem utazhatnak ki a Szovjetunióba.”¹¹ Azzal a ténnyel, hogy a szovjet fél *tandíj fizetése ellenében* (és nem valamiféle kölcsönösségi alapon, ahogy azt a VKM vezetői több, a szovjet Külügyminisztériumhoz intézett levelükben javasolták¹²) fogja a magyar ösztöndíjasokat felsőoktatási intézményeiben képezni, a Külügyminisztérium és a VKM vezetői csak a szerződéstervezet kézhezvétele után szembesültek.¹³ Különösen azért lehetett számukra meglepő ez a fejlemény, mert az 1946–47-es tanévre az ösztöndíjasok eltartását a szovjet fél teljes egészében magára vállalta. (Igaz, a követség által folyósított ösztöndíj-kiegészítésre a diákoknak megérkezésüktől fogva szükségük volt, mert a szovjet egyetemi ösztöndíj nem fedezte megélhetési költségeiket.) Az 1947–48-as tanévben az ösztöndíjasoknak eddig is folyósított ösztöndíj-kiegészítés (400 rubel) és a szovjet fél által átnyújtott szerződéstervezetben szereplő tandíj (fejenként évente 15 000 rubel egyetemisták és 25 000 rubel aspiránsok esetében) együtt mellbevágóan magas összegre kerekedett ki, amelyről előrelátható volt, hogy jelentős terheket ró majd a magyar oktatási kormányzat költségvetésére.

Egy ilyenfajta, a másik államban történő felsőfokú képzés fejében a magyar állam által fizetendő tandíj a kulturális kormányzat addigi gyakorlatában még soha sem fordult elő. Az „1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról” pénzügyi alapot teremtett ugyan arra, hogy évente több fiatal szakember folytathasson külföldi

⁹ Az 1947-es tervezet 4. §-a: „Az SzSzk Szövetségének kormánya magára vállalja a magyar állampolgárok egész tanulmányi idejére ösztöndíjjal való ellátását, havonta és személyenként 500 rubel erejéig, háromszori étkezését, valamint élelmiszerekkel és ipari árukkal való ellátását, valamint lakóhely biztosítását az SzSzkS állampolgárságú tanulókkal egyenlő feltételek mellett.” – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) Külügyminisztérium XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t.

¹⁰ Uo.

¹¹ MNL OL Minisztertanács XIX-A-83-a 217/96. jkv. A Minisztertanács 1947. december 19-i ülése.

¹² „Kívánatos volna, hogy szovjet ösztöndíjas diákok konkrét meghívása rövidesen megtörténhessenek.” – MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 61.973/6.

¹³ Perény József követségi titkár szerint: „Teljesen új az egyezménytervezetnek a költségekkel kapcsolatos része, amennyiben tudomásom szerint az eddigi tárgyalásokon nem merült fel a magyar kormány hozzájárulásának kérdése.” – MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t.

vagy magyarországi kutatásokat magyar állami támogatással, de a törvényben körvonalazott „szakemberek magasabb kiképzése” nem a középfokú képzést befejezett fiatalok felsőfokú tanulmányainak támogatását szolgálta, hanem a már egyetemet végzett diplomával rendelkező, vagy legalábbis az egyetem befejezéséhez közeledő, tehetséges diákok további pályáját kívánta támogatni.¹⁴

A szovjet szerződéstervezetben megfogalmazottakkal kapcsolatban Berényi József, a moszkvai Magyar Követség munkatársa 1947. november 1-jei feljegyzésében a következőképpen igyekezett megvilágítani a Szovjetunió által felajánlott „ösztöndíjak” pontos mibenlétét: „Itt tehát bizonyos eltérések mutatkoznak az »ösztöndíjas« szó magyar és szovjet értelmezése között. Ösztöndíjas alatt a Szovjetunióban olyan hallgatókat kell érteni, kik tanulmányaikat államköltségen végzik, s nem olyan végzett hallgatókat, akik államköltségen tanulmányaik befejezése után 1–2 évre külföldre utaznak tanulmányaik kiegészítése végett. A Felsőoktatási Minisztériumban többször kifejtették, hogy amikor ők magyaroknak ösztöndíjat adnak, akkor arra gondolnak, hogy az illetők itt kezdik és itt fejezik be főiskolai tanulmányaikat és az ösztöndíj a teljes tanulmányi időre vonatkozik.”¹⁵

A minisztérium hivatalnokai számára a problémát (az anyagi terhek mellett) jelentős részben az jelentette, hogy az ösztöndíjasok megfelelő előkészítő, megalapozó tanulmányok nélkül indulnak majd útnak a Szovjetunióba. Dr. Szentmihályi János főosztályvezető-helyettes meg is fogalmazta aggályait ezzel kapcsolatban: „Tudománypolitikai és egyéb szempontból nem tartom helyesnek, hogy olyanok részesüljenek ösztöndíjban, akik szakismeretek hiánya miatt nem nyújtanak reményt arra, hogy külföldi tapasztalataikat az ország javára fogják gyümölcösöztetni.”¹⁶

A két világháború között az ösztöndíjak fél évre voltak adományozhatóak, de többszöri meghosszabbításuk is lehetséges volt. Az ösztöndíjasok, akik pályázat útján nyerték el a támogatást, ebből az összegből fedezték az általuk kiválasztott külföldi vagy magyarországi egyetemen, tudományos intézetben folytatott tanulmányaik költségeit. Az 1947-es szerződéstervezetben ezzel szemben arról volt szó, hogy középfokú tanulmányokat befejezett ifjak, akiket a magyar *állami szerv(ek) választottak ki*, öt évre, felsőfokú tanulmányok végzésére érkeznek a Szovjetunióba, és onnan azután diplomával érkeznek haza, a teljes képzés költségeit pedig a *magyar állam* állja, méghozzá az oktatásért felelős minisztérium költségvetéséből. Hogy milyen szakot végezhetnek, a kezdeti időszakban (1947–50) csak hozzávetőlegesen dőlt el Magyarországon, mert az, hogy melyik városba, és felsőfokú tanintézetbe kerültek, gyakran csak Moszkvába érkezésük

¹⁴ 1927. évi XIII. tc. a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról 1. § (5) a), b), c) és d) pontjai.

¹⁵ MNL OL VKM XIX-I-1-e (Külföldi kulturális kapcsolatok osztálya) 1946–47. 45. d. 152.2 t. 184.523/1947.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 140.085/1947.

után, az ösztöndíjasok „elosztáskor” derült ki. A végleges szakelosztás a szovjet fél monopóliuma maradt.

Az egyezménytervezetben a költségekre a következő mondat vonatkozott: „Magyarország kormánya megtéríti az SzSzk Szövetsége kormányának a tényleges tanulmányi költségek 50%-át, beleértve az ösztöndíjat is.” Ehhez azonban nem csatolták a felmerülő költségek részletes felsorolását tartalmazó listát.¹⁷ Tehát, az 1947 végén megfogalmazott egyezménytervezetben egy olyan összeg szerepelt, amelynek ellenőrzésére a magyar félnek semmilyen lehetősége nem volt, s az adott politikai helyzetben csak egyet tehetett: ellenjavaslat nélkül elfogadta.¹⁸

Egy 1947. december 1-jén keletkezett, szignálatlan, a Külügyminisztérium egyik tisztviselője által megfogalmazott feljegyzés egyértelművé teszi, hogy „Az egyezményt szovjet részről szövegezték meg [...]”.¹⁹ A tervezet tehát nem kétoldalú tárgyalások eredményeként készült. Egyúttal rávilágít arra is, hogy a magyar félnek nem volt mozgástere: „Egyébként moszkvai követségünk legutóbb érkezett távirata szerint az egyezmény ügyében [...] a választ szovjet részről már megsürgették.” Egyértelmű volt tehát, hogy szovjet részről fontosnak tartják az egyezmény aláírását és magyar diákok szovjetunióbeli képzését. A magyar illetékeseknek nem volt más választásuk, alá kellett írniuk az egyezményt, és pontosan a Moszkvában megszövegezett formában.

A Minisztertanács döntése után a szovjet fél az egyezmény formális aláírását már nem is tartotta szükségesnek ahhoz, hogy a következő tanévben a kijelölt diákok útnak indulhassanak Magyarországról.²⁰ A tanév az akkori elsőévesek számára 1948 januárjában kezdődött.

A képzés költségei, és kísérletek ezek csökkentésére

Mivel a „[...] magyar államköltségen a képzés teljes idején külföldön tanuló ösztöndíjas egyetemista” kategóriája teljesen új tapasztalatot jelentett az oktatási kormányzat számára, a minisztériumoknak és a követségeknek nem volt bevett

¹⁷ A levéltári dokumentumok áttanulmányozása után sem lelhető fel az ötvenéves szovjetunióbeli képzés során felmerült, kalkulált költségekről készült szovjet kimutatás. Ilyet csak a 60-s évek elején többszörre megújított szerződéshez csatoltak. (A valóságos költségkimutatást az sem tartalmazza, csak a felmerülő költségek bőségesebb részletezését.)

¹⁸ Nem világos, hogy a fizetendő költség-hozzájárulás előterjesztésben, és a véglegesen elfogadott egyezményben szereplő összeg (egyetemisták után fejenként évi 7.500, aspiránsok után 12.300 rubel) miért jóval alacsonyabb annál, amit Horváth Imre követségi tanácsos 1947. november 1-jén jelzett a Külügyminisztérium felé, az egyezménytervezetbe csatolt levelében. (Évi 15.000 illetve 25.000 rubel.) MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 63.401/6/1947.

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 148/c t. 63.706/6/1947.

²⁰ „Az egyezménytervezet minisztertanácsi elfogadása után közöltem ezt a Felsőoktatási Minisztériummal, mely szerint további aláírás nem szükséges, várják mielőbb az ösztöndíjasokat.” – MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. doboz 148/c t. 64.004/6/1947.

gyakorlatuk az ezzel kapcsolatos ügyek intézésére, sőt olyan munkatársaik sem voltak, akiknek tapasztalatuk lett volna az ilyen jellegű feladatok végzéséről. Nem szerepeltek az intézmények költségvetésében az ösztöndíjasok képzésével kapcsolatban felmerülő költségek, s a Magyar Nemzeti Banknak sem volt bejáratott gyakorlata a Szovjetunió egyes szerveinek, bankjainak való fizetést, pénzáttalást illetően. A napi ügyek intézésének egyszerűen nem volt meg a jogszabályi háttére, megszokott ügymenete.

Szekfű Gyula a követség költségvetéséből rendszeresen fizetett akkor még „segélynek” nevezett havi támogatást az ösztöndíjasoknak, kiérkezésüktől kezdve. Végül 1947 őszén létrehoztak a követség költségvetésében egy elkülönített „ösztöndíjas alapot” amelyből ezeket a kiadásokat fedezték.²¹ Ha az alap kimerült, Szekfű a Külügyminisztériumhoz és a VKM-hez címzett levelekben kérte a kifizetett összegek megtérítését. Mivel a tapasztalat alapján nyilvánvaló volt, hogy az ösztöndíjasok megélhetéséhez ezekre a segélyekre folyamatosan igény lesz, ezért szükségessé vált, hogy az összeg *tervezve* szerepeljen a követség és a VKM költségvetésben.

Az 1947-es csoport kiutazásának idejében a VKM munkatársai a felmerülő költségeket a hivatalos ügymenet keretei közé terelték, azaz ezekre a költségvetésbe nem beépített kiadásokra rendszeresen póthitelekért fordultak a Gazdasági Főtanácshoz²². A szerződésben foglaltak szerint a magyar fél fizette az oktatás költségeinek felét. Emellett a VKM először „segély”-ként, majd „ösztöndíj”-ként felcímkézett rendszeres havi támogatásban (400, majd 800 rubel) részesítette a hallgatókat. Ezen a két nagyobb tételen túl még számtalan egyéb, kisebb költség is jelentkezett (a kiutazás költségei, a szovjetunióbeli tanúláshoz szükséges ruházat megvásárlása, a családfenntartó diákok itthon maradt hozzátartozóinak támogatása stb.), amelyek szintén az oktatási kormányzat költségvetését terhelték.

Rákosi Mátyás 1948. februári moszkvai útján felvetette M. A. Szuszlovnak, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetősége másodtitkárának, hogy a diákok szovjetunióbeli oktatásáért a magyar kormánynak ne kelljen fizetnie, cserébe a magyar állam vállalta volna ugyanannyi szovjet diák magyarországi képzését.²³ A feljegyzés szerint Szuszlov minden, Rákosi által akkor felvetett kérdésre válaszolt, ezt az egyet kivéve. Az 1940-es évek végén és az 1950-s évek elején erre nem is került sor, a kölcsönösség tehát nem adott lehetőséget a kiadások csökkentésére.

Dr. Szentmihályi János főosztályvezető-helyettes szovjet külügyminiszternek címzett levelében az ösztöndíjasokra vonatkozó egyezmény végleges aláírása előtt megkísérelt a többi népi demokráciákkal kötött egyezményekkel

²¹ MNL OL XIX-I-1-e 22. d. 148/c t. 7299/1947.

²² Gazdasági Főtanács: Magyarországon a gazdaság irányítására és az újjáépítés összehangolására létrehozott 1945. november 24. és 1949. november 2. között működő kormány szerv.

²³ RGASZPI 17. f. 128. opisz 1090. gyélo.

kapcsolatban tudakozódní: „[...] szíveskedjék tájékoztatni arról, hogy az említett egyezménytervezet tudomása szerint mennyiben különbözik a Szovjetunióknak a népi demokráciák többi országával kötött hasonló egyezményeitől, más szóval: vajjon a Szovjetunió a népi demokráciák többi országaival hasonló, vagy eltérő feltételekkel kötött-e ösztöndíjegyvezményeket s ha eltérők a feltételek, részleteikben mik az eltérések?”²⁴ A válasz Moszkvából Rózsa György követségi tanácsostól 1948. szeptember 12-én érkezett: „A román és a csehszlovák egyezmény konstrukciója azonos a magyar egyezménytervezettel és információim szerint az összes népi demokráciákkal megkötött hasonló egyezmény konstrukciója azonos.”²⁵ Rózsa egyben arról is tájékoztatta a Külügyminisztériumot, hogy a szovjet külügyminisztérium Balkáni osztályán járt, ahol ismét megsürgették a végleges ösztöndíjas-szerződés aláírását.²⁶

A szerződés hivatalos aláírására végül 1948. október 28-án került sor, Szekfű Gyula nagykövet visszahívását és Molnár Erik kinevezését követően.

A költségek átutalása a szovjet félnek

Miközben a kifizetendő összegek előteremtése miatt főtt a minisztériumi tisztviselők feje, a kifizetés *mikéntjével* kapcsolatban is nehézségek merültek fel. Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszter a külügyminiszterhez intézett levelében a következőképpen vázolta az első részlet átutalásával kapcsolatban történeteket: „[...] a Szovjetunió által nyújtott ösztöndíj 50%-át a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Külkereskedelmi Bankja folyószámlájának javára kellene befizetnem. A Magyar Nemzeti Banknak ösztöndíj-hozzájárulásként átutalt első összeget az átiratommal egyidejűleg kénytelen voltam visszafizettetni csekkszámom javára [...] a Nagykövetségnek folyó évi június hó 17-n közvetlenül hozzám intézett 2.797/1948. számú értesítése arra enged következtetni, hogy a Nagykövetség az ügyet elintézettnak, az ösztöndíjrészletek befizetését ezek szerint lehetőnek tartja. Minthogy itt nyilván tévedésről vagy félreértésről van szó, a tisztázásra vonatkozó kérelmemet megismétlem.”²⁷

Az első részletet tehát nem sikerült a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankja folyószámlájára befizetni. Ennek az volt az oka, hogy az 1948. október 28-án aláírt „Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormánya között magyar állampolgároknak a Szovjetunió polgári jellegű főiskoláiban való tanulásáról és azok eltartásáról” 7. cikkelye rögzíti, hogy a Magyar Köztársaság Kormánya mi módon tegyen

²⁴ MNL OL XIX-J-1-k Szovjet admin. 1945–62. 22. d. 250.791/1948. X.

²⁵ Uo.

²⁶ A Szovjetunió külügyminisztériumában a magyar ügyekkel a Balkáni osztály foglalkozott.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-k 1946–48. 11. d. 31. t. 245.456/1948.

eleget a szerződésben rögzített oktatási költségekkel kapcsolatos fizetési kötelezettségének: „a folyó tanévre szóló összeg évi két egyenlő részletben, szeptember 1-én és február 1-én fizetendő. A Magyar Köztársaság Kormánya minden jelen Egyezményben előírt fizetést magyar valutában teljesít, a megfelelő összegeknek a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának a Magyar Nemzeti Bankban lévő folyószámlájára történő befizetés útján.”²⁸ Emellett a szerződés azt is rögzítette, hogy milyen bankokon keresztül kell lezajlania a pénzügyi tranzakciónak. „A szovjet külügyminisztériumnak 1948. december 22-n kelt átíratra szerint »az összeg a szovjet Pénzügyminisztériumnak a Szovjet Külkereskedelmi Bankban lévő 342.165 sz. számlájára fizetendő«. [...] Mikor be akartuk fizetni, kiderült, hogy a jelzett szám egy moszkvai bank csekkszámlaszáma, ahová közvetlenül forintban pénzt utalni nem lehet.”²⁹ A szovjet pénzügyminisztériumnak a Szovjet Külkereskedelmi Bankban vezetett számlájára ugyanis csak dollárban lehetett volna pénzt átutalni, viszont a VKM nem rendelkezett dollárral, így nem is teljesíthette fizetési kötelezettségét. Ezt csak a Magyar Nemzeti Bank tehetné volna meg, a Gazdasági Főtanácstól kapott felhatalmazás alapján.³⁰ „Az átutalás a Szovjetunió és Magyarország közötti fizetési forgalom tárgyában létrejött megállapodás értelmében az USA \$-ban vezetett »nem-kereskedelmi fizetések«³¹ elnevezésű számlán keresztül történhetik, az átutalásra kerülő dollárösszeg megfelelő forintellenértékének lefizetése mellett.”³²

Itt tehát egy 1947. július 15-én megkötött szerződésről van szó, amely lehetőséget teremtett egy, a Szovjetunió Állami Bankjánál nyitott, USA-dollárban kifejezett „nem-kereskedelmi fizetések számla” használatára.³³ Az egyezményben a felsőoktatási intézmények hallgatóinak oktatásáért járó térítés ugyan nem szerepel, azonban erre a térítésre is értelmezhető lehetett volna az egyezmény 2. §-a, amely felsorolja, mi számít „nem-kereskedelmi” kifizetésnek: diplomáciai és konzuli képviseltek, hivatalos delegációk ellátása, személyi átutalások, nyugdíjak, turisták kiadásai stb. A 6. § tartalmazta a dollár rubelre és dollár forintra történő átszámításának rendjét. Az egyezmény 7. §-ában az szerepel, hogy a felek „együttesen fogják megállapítani a jelen Egyezményből folyó kölcsönös elszámolások technikai rendjét.”

²⁸ MNL OL Külügyminisztérium XIX-J-1-f (Lejárt nemzetközi szerződések) A-sorozat 343. d. 12. sz. „Nem kereskedelmi fizetésekre vonatkozó egyezmény a Magyar Köztársaság és a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetsége között”.

²⁹ MNL OL VKM XIX-I-1-r (VKM Kollégiuma) 1. d.

³⁰ „A Magyar Nemzeti Bank a bankosztály állítása szerint már az ösztöndíj-egyezmény megkötésekor figyelmeztette a G. F.-et [Gazdasági Főtanács – S. K. A.], hogy az egyezményt pénzügyi szempontból nem szakszerűen kötötték, aminek az lehet a következménye, hogy a térítést végül is valutában vagy elsődrendű áruban kell megfizetni.” – Uo.

³¹ MNL OL XIX-J-1-f A-sorozat 343. d. 12. sz.

³² MNL OL XIX-I-1-r 1. d. 1949. június 21-i ülés.

³³ MNL OL XIX-J-1-f A-sorozat 343. d. 12. sz.

A „nem-kereskedelmi fizetésekre vonatkozó egyezmény” tulajdonképpen csak kísérő-egyezménye volt a vele egy időpontban aláírt szovjet–magyar árucse-re-forgalmi és fizetési egyezménynek, amely 4. cikkében leszögezi, hogy a megelőző cikkelyekben „[...] hivatkozott ügyletek szerinti áruk árai USA dollárban fognak megállapítást nyerni.”³⁴ A Szovjetunió és Magyarország közötti fizetések dollárban vezetett számlák használatával zajlottak.

A szovjet és a magyar fél kötött tehát egy szerződést, amely szerint a diákok oktatásáért járó térítést forintban kellett kifizetni, viszont az érvényes árucse-re-forgalmi egyezmény, valamint a nem-kereskedelmi kifizetésekre vonatkozó egyezmény USA dollárban vezetett számlák használatát írta elő. 1949 májusáig a probléma megoldhatatlannak bizonyult, amint ezt a Magyar Nemzeti Bank Magyar Külügyminisztériumnak küldött feljegyzéséből is mutatja.³⁵ „A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a fenti egyezmény alapján adott legelső átutalási megbízásának kézhezvétele után r. u. [rendes úton – S. K. A.] közöltük az illetékes X. főosztállyal, hogy a megbízás végrehajthatatlan, minthogy a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának a Magyar Nemzeti Banknál nincs folyószámlája.”³⁶

Ha valóban dollárban kellett volna kifizetni az oktatás költségeinek 50%-át, akkor természetesen felmerült volna a dollár árfolyamának kérdése: 1947. július 15-én a szovjet és a magyar fél között létrejött, már említett, nem-kereskedelmi kifizetésekre vonatkozó egyezmény bizonyos esetekre kedvezményes dollár-árfolyamot léptetett életbe (1 \$ = 8 rubel, a hivatalos árfolyam akkor 1\$ = 5.30 rubel volt). A tandíjak kifizetése esetében természetesen ez a magyar fél számára elfogadhatóbb lett volna, a kedvezményes árfolyam alkalmazhatóságának elbírálása azonban végső soron a Szovjetunió Állami Bankja hatáskörébe tartozott. A Szovjetunóban 1947 decemberében végrehajtott pénzreformot követően azonban a kedvezményes árfolyamot a Szovjetunió szigorúan csak a diplomáciai miszsiók és hivatalos küldöttségek költségeinek elszámolására alkalmazta.

1949. június 21-én dr. Szabolcsi Miklós a VKM ügyosztályvezetője levélben fordult dr. Darvai Kornélhoz, a Pénzügyminisztérium pénzügyi főtanácsosához. „A fent megírtakon kívül újabb adatokkal nem tudjuk kiegészíteni az ügyet, de így is világos hogy az egyezmény forintban szabja meg a fizetést, de egy olyan számlára kéri az összeg befizetését, ahová közvetlenül forintot utalni nem lehet. A dollár-kliringben való utalás pedig pénzügyi szempontból súlyos és nem vállalható teher.”³⁷

1949 júliusában a Szovjetunió Magyarországi Nagykövetsége levelet intézett Magyarország Külügyminisztériumához. Ebben a levélben a megkötött

³⁴ Uo.

³⁵ MNL OL XIX-J-1-f A-sorozat 343. d. 12. sz.

³⁶ Pontosabban, a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának a Magyar Nemzeti Banknál nyitott számlájára nem lehetett forintot utalni, csak dollárt, ezért nem sikerült az átutalási próbálkozás.

³⁷ MNL OL XIX-J-1-k 11. d. 131. t. 221.336/1949.

ösztdíjas-szerződésre hivatkozva nyomatékosan kérték az ösztdíjasok képzéséért kifizetendő összeg átutalását. Az összeg időközben 214 455 rubelre (471 433 forint) növekedett, továbbá a következő félévi oktatási költségek (129 800 rubel) megtérítésének ideje is közelgett. A nagykövetség levelében ismét a már sokszor emlegetett számlára kérték az összeg átutalását.³⁸ A Szovjetunió Budapesti Nagykövetségétől 1950. február 15-én érkezett újabb, a számlák elmaradt kiegyenlítését sürgető levelére válaszul a VKM végül 1950. április 13-án értesítette a Külügyminisztériumot arról, hogy a Magyar Nemzeti Bank két összeget (836 958 forint és 1 017 901 forint 80 fillér) írt jóvá a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának az ösztdíjasok szovjetunióbeli tanulmányi költségeinek fejében.

Mi történt közben, hogy végrehajthatóvá vált a pénz átutalása? A szovjet és a magyar állam képviselői 1950. március 1-jén „Kiegészítő jegyzőkönyv”-et írtak alá az 1947. július 15-i szovjet–magyar árucserre-forgalmi és fizetési egyezményhez. Ennek első pontja pedig rögzítette, hogy a két ország közötti áruforgalomban „[...] elszámolási egységként a rubel vezetendő be.” A jegyzőkönyv szerint a Magyar Nemzeti Bank és a Szovjetunió Állami Bankja egymásnak rubelben vezetett kamatmentes számlákat nyitnak, és ezeken bonyolítják a két ország közötti kifizetéseket, vagyis a két ország közötti fizetések rendszerében *megszűnt a dollár-alapú elszámolás*.

Az 1950 áprilisában átutalt összeg – mint ez egy későbbi iratból kiderül – az 1947. szeptember 1-jétől 1948. december 31-ig, és 1949 januárjától az év nyaráig terjedő időszak oktatási költségeit fedezte. Változatlanul kifizetetlen maradt azonban az 1949. II. és az 1950. I. félévi térítés,³⁹ amint arról Olt Károly pénzügyminiszternek a VKM-hez címzett levele is tanúskodik: „Az 1949. év második felére és az 1950. év második felére járó hátralékok törlesztése Külügyminisztériumunk VKM részére megküldendő diszpozíciója alapján történik.”⁴⁰

Ugyanebben a levélben részletes kimutatás található az 1951. évben az ösztdíjasok képzéséért a Szovjetunióknak fizetendő teljes összegéről. Az ösztdíjasok után 1951. évre járó térítés teljes összege 26,6 millió forint, ebből 10,6 millió forintot tett ki az oktatási hozzájárulás, a fennmaradó 16 millió forint a magyar állam által fizetett ösztdíj-kiegészítés volt. Az 1951. évre esedékes oktatási hozzájárulás első részletét a Közoktatásügyi Minisztérium 1951. június elején utalta át a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankjának számlájára. A felsorolt összegek mehökkentő nagyságát az évről évre kiküldött ösztdíjasok számának a kezdeti időszakhoz képest sokszorosára növekedése okozta.

Ettől az időponttól kezdve az átutalásokkal kapcsolatos technikai nehézségek megszűntek, a tandíjak Moszkvába juttatása rutinszerűen folyt.

³⁸ MNL OL XIX-J-1-k 11. d. 131. t. 7676/1949.

³⁹ MNL OL XIX-I-1-o 050/1951 052/10/Biz. Sz.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-1-o 050/1951 052/19/Szig. biz. (áthúzva:0129/Biz.)

Ösztöndíj-kiegészítés

Az ösztöndíjasok kiegészítő segélyét kezdetben, 1946 októberétől–novemberétől Szekfű Gyula követ a követség költségvetéséből volt kénytelen kifizetni. Hogy szükség van az ösztöndíjasok rendszeres, a szovjet féltől kapott ösztöndíjon felüli pénzügyi támogatására, az pár héttel kiérkezésük után már nyilvánvalóvá vált. Szekfű több, a Külügyminisztériumhoz és a VKM-hez intézett levelében is ecsetelte az ösztöndíjasok helyzetét. A szovjet féltől kapott ösztöndíj ugyanis csak a kollégiumi költségeket és az étkezéseket fedezte, a diákoknak azonban semmi egyébre nem maradt pénzük. Ráadásul többen megbetegedtek a legyengült szervezetű fiatalok közül, akik nem voltak felkészülve a kemény orosz télre, s nem rendelkeztek elég meleg ruhával.⁴¹ Ezért a Pénzügyminisztérium már 1947 januárjában hozzájárult az "[...] előirányzat nélküli hiteltüллéshez a Szovjetunióban lévő magyar ösztöndíjasok támogatásának biztosítására."⁴²

A VKM 1947 májusában arról értesítette a Külügyminisztériumot, hogy vállalja a tárca hitelének terhére a Szekfű Gyula követ által addig kifizetett segélyeket. Ez az összeg addigra már 24 000 rubelre rúgott, a kedveszményes, a külképviseletek által igénybe vehető rubel-árfolyamon. Ettől kezdve az ösztöndíjasok rendszeres, havi 400-rubeles kiegészítő támogatásban részesültek. Az ennek fedezetéül szolgáló póthitelt a Gazdasági Főtanács engedélyezte, a VKM pedig az összeget átutalta a Külügyminisztériumnak, amely a kedvezményes rubelárfolyamon a követség költségvetésének részeként Moszkvába juttatta. A Külügyminisztérium és a VKM illetékes ügyintézői számára azonban ez a feladat nagy kihívást jelentett, mert a pénz átutalása rendszeresen késett, és a követség más célra szánt pénzek átcsoportosításával tudta csak az ösztöndíjasok segélyét kifizetni.⁴³

1947 végén (december 16-tól 27-ig) a Szovjetunióban pénzreformot hajtottak végre. Ettől kezdve megszűnt az ösztöndíjak kedvező árfolyamon történő átutalásának lehetősége, s 1948-tól a 400-rubeles ösztöndíj-kiegészítést csak a kedvezőtlenebb (1:2,24) árfolyamon tudták forintról rubelre átváltani. Az 1948 januárjától a Szovjetunióban tanuló 28 ösztöndíjasnak átutalandó ösztöndíj-kiegészítés az új átváltási kurzus szerint januártól júliusig 175 096 forintot tett ki.⁴⁴ Az ösztöndíjasok kiegészítő segélye az új árfolyamon tehát több mint kétszeresébe került a költségvetésnek. 1948. január 31-ig 5800 rubel átutalása volt esedékes, amelyet csak dollárban lehetett átutalni: „[...] csak a szabályos, ill. rendes kurzus (1:2,24 arány, azaz 1 dollár=5,30 rubel) mellett utalhatjuk át az 5800 rubelt. Ennek megfelelő dollárt kell tehát igényelnünk, minthogy bankátutalási lehetőség jelenleg

⁴¹ „A fenti okokból az ösztöndíjasok egészségi állapota és kulturális szükségleteinek biztosítására szükséges 10.000 rubel havi összeg küldése [...]” – MNL OL XIX-I-1-e 45. d. 152.2 t. 20.627/1947.

⁴² Uo.

⁴³ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 8077/1947.

⁴⁴ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 244.697/1948.

még nincs. Az effektív dollárbankjegyeket befizethetnék a külügyminisztérium házipénztárába, és a külügyminiszter futárával küldené ki Moszkvába.”⁴⁵ A kérdés végül úgy oldódott meg, hogy „Kibédi Albert dr. min. tanácsossal, a Külügyminisztérium költségvetési osztályának vezetőjével ma folytatott megbeszélés értelmében a KÜM hajlandó a Házipénztárba befizetett dollárt a moszkvai magyar követtel diplomata kurzus mellett kifizettetni. Az összeg ennek megfelelően 12.300 Ft-ról (nyilván elírás a kiadmánytervezetben, hiszen 13.000 Ft-nak kellene lennie), 8.600 Ft-ra csökken [...]”⁴⁶

Ezután megszilárdult az átutalások rendszere, amiről egy Szentmihályi János VKM főosztályvezető helyettes utasítására a Magyar Nemzeti Bank Bankosztályának küldött levél is tanúskodik: „Felkérem a Bankosztályt, hogy a Szovjetunióbeli magyar állami ösztöndíjasok 1948. évi február havi ösztöndíj-kiegészítése címén a Póstatakarékpénztár Nemzetközi Osztálya 85.880 sz. ptp. [posta-takarékpénztári – S. K. A.] csekkszámlijára átutalt 11.200 Ft-nak megfelelő rubel összeget a Moszkvai magyar követség címére átutalni szíveskedjék.”⁴⁷ A kiegészítő segély átutalásának rendszere tehát a következő volt: a VKM átutalta rubelben a Postatakarékpénztár Nemzetközi Osztály számlájára a Moszkvába juttatandó összeget, az pedig megbízta a Magyar Nemzeti Bankot az összegnek megfelelő dollár-összeg Moszkvába, a magyar követség javára történő átutalásával.⁴⁸

Az átutalás technikai problémáját tehát sikerült megoldani. A rubel árfolyamának változásával azonban az átutalandó összeg több mint kétszeresére nőtt, ezért az 1947. évben készült költségvetés csak a szükséges pénz felét tartalmazta, nem is beszélve arról a további nehézségről, hogy az átutalás dollárban történt, és bár igaz, hogy a Gazdasági Főtanács engedélyezte póthitel felvételét a jóval nagyobb összeg kifizetésére, a szükséges „nemesvaluta-keretről” azonban nem gondoskodott.

Az iratokból úgy tűnik, hogy 1948 elején vita folyt a pénzügyi szakemberek és a kulturális kormányzat tisztviselői között arról, hogy szükséges-e egyáltalán külföldön taníttatni egyetemistákat államköltségen ilyen óriási összegekért, hisz ez túlzottan megterheli a költségvetés kiadási oldalát. Továbbá, hogy szükség van-e egyáltalán tanulmányi segélyre, hiszen az „[...] 1947. évi december hóban megkötött ösztöndíj-egyezmény [...] a múltban folyósított tanulmányi segélyt, mint ösztöndíj-kiegészítést feleslegessé tette, hiszen az egyezmény az ösztöndíjak összegét bizonyára úgy állapította meg, hogy az az ösztöndíjasok igényét minden tekintetben kielégíti.”⁴⁹ Végül a vitát a Gazdasági Főtanács döntötte el azzal, hogy 1948. évi március 4-én engedélyezte a tanulmányi segély

⁴⁵ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 243.154/1948. Mint az irat tanúsítja, a terv szerint a pénzt diplomáciai futár vitte volna ki táskában a nagykövetségre.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 244.699/1949.

⁴⁸ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 247.607/1948.

⁴⁹ Uo.

célját szolgáló póthitelt, s „[...] ezzel a tanulmányi segély további folyósítása mellett foglalt állást. [...] A póthitel engedélyezésekor azonban nem történt gondoskodás arról, hogy a tetemesen megnagyobbodott tanulmányi segély átutalásához szükséges nemesvaluta-keret (dollár) is biztosíttassék.”⁵⁰

Mivel azonban az átváltási kurzus változása miatt megemelkedett dollár-igényre nem volt megfelelő valutakeret, a VKM tisztviselői a januártól júliusig terjedő időszak ösztöndíj-kifizetéseire szükséges összegek előteremtése érdekében ismét kénytelenek voltak a Gazdasági Főtanácshoz fordulni. Ebben az esetben az ösztöndíjasok szovjetunióbeli tanulására szánt kétféle összeget együtt kezelték, tehát a tandíj 50%-ra és a tanulmányi segélyre összevontan kértek dollárt. „Az 1948. január 1-től július 31-ig terjedő időre kiszámított havi dollárszükséglet kereken 7.000 dollár, melyből 1948. január 1-től április 30-ig tehát 28.000 dollár engedélyezésére volna szükség. Tekintettel arra, hogy az ösztöndíjak átutalása jelenleg még technikai akadályba⁵¹ ütközik, arra kérem a Gazdasági Főtanácsot, hogy a fent említett havi 7.000 dollárból a most átutalás alatt álló (1948. január 1-től május 31-ig szóló) tanulmányi segélyt, mintegy 6.300 dollárt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium valutakeretén felül engedélyezni szíveskedjék.”⁵²

A Gazdasági Főtanács végül 1948. május 20-án úgy határozott, hogy engedélyezi a pót-valutakeretet (1948. január elsejétől havi 1300 dollárt),⁵³ és május 29-én intézkedtek arról, hogy a Postatakarékpénztár Nemzetközi Osztálya „Külföldi befizetések” elnevezésű csekkszámlijára a közben 78.000 forintra kikerekedett összegnek megfelelő dollárt átutalják. Szekfű Gyula június 1-jén értesítette a Külügyminisztériumot arról, hogy az ösztöndíj-kiegészítésre szánt összeg rendben megérkezett, és már el is jutott az egyetemistákhoz.⁵⁴

1948. szeptember 1-jétől a Szovjetunióban tanuló ösztöndíjasok száma 30-ról 120-ra emelkedett. A moszkvai követségre kiutalandó tanulmányi segélyek összege a létszámnövekedés folytán annyira megnőtt, hogy végképp problematikussá vált a diplomata kurzuson való kiutalás.⁵⁵ Az ügy megoldása egészen decemberig váratott magára, amikor is a novemberi és decemberi tanulmányi segélyt a követség kedvezményes kerete terhére, a valóságnak nem megfelelően „állami ellátmánynak” címkézve utalta át Boronkay Antal miniszteri osztálytanácsos, a VKM X. (Külföldi Kulturális Kapcsolatok) főosztályának

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Itt a tandíj átutalásának akadályáról van szó, nem a 400 rubeles segélyéről.

⁵² MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 246.232/1948.

⁵³ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 247.616/1948.

⁵⁴ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 248.532/1948.

⁵⁵ „Megjegyzem, hogy amennyiben az ösztöndíjasok száma a tervezett nagyobb mértékben emelkedni fog, ez esetben a kedvezményes kurzuson való kifizetésre amúgy sem lesz lehetőség, miután a nagykövetség kerete ekkora megterhelést nem bír el.” – írta Páris László nagykövetségi tanácsos. MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 254.447/1948. Külügyminisztérium Kulturális osztály „Melléklet a 65.244/6/1948. számhoz”.

költségvetési előadója. Tisztában voltak azonban azzal, hogy csak a Gosz-Banktól függött,⁵⁶ hogy az összeget a kedvezőbb vagy a rosszabb kurzuson fogják-e kifizetni a Nagykövetségnek aszerint, hogy az hogyan ítéli meg az összeg rendeltetését.⁵⁷ A kedvező kurzuson ugyanis elvileg csak a követség működését és munkatársai ellátását szolgáló célokra lehetett a pénzt átutalni. Az ösztöndíjasok egyévi támogatási kerete nagyjából 700 000–750 000 rubel volt, miközben a nagykövetség éves kedvezményesen átváltható kerete 7 millió forint volt. Az ösztöndíjasok pénze ebből elvileg elszámolhatónak tűnt. A kérdés csupán az volt, hogy az illetékes szovjet hatóságok nem emelnek-e kifogást ez ellen?⁵⁸

1948. október 2-án a Szovjetunió és Magyarország egy kiegészítő jegyzőkönyvet írt alá az 1947. július 15-én kötött Árucseré-forgalmi és Fizetési Egyezményhez, amelynek értelmében az áruforgalommal kapcsolatos fizetések a Magyar Nemzeti Bank és a Szovjetunió Állami Bankja útján történtek oly módon, hogy „[...] nevezett Bankok egymásnak USA dollárban kamatmentes számlákat nyitnak.”⁵⁹ Ettől kezdve lehetővé vált a tanulmányi segélyek kedvező átváltási kurzuson történő átutalása a nagykövetség kedvezményes valutakerete terhére. Ehhez azonban a Magyar Nemzeti Bank a Külügyminisztérium és a Kereskedelem- és Szövetkezetiügyi Minisztérium hozzájárulását is kikérte.⁶⁰ A Gazdasági Főtanács főtitkára, Vas Zoltán levélben értesítette Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy „A tanulmányi segélyeket a vallás- és közoktatásügyi tárca valutakerete terhére – az új szovjet–magyar árucseré-megállapodás keretében – kell átutalni.”⁶¹ Nem sokkal később a Gazdasági Főtanács 1948. december 9-i ülésén úgy döntött, hogy 1949. január 1-jétől az addigi 400-rubeles tanulmányi segély összegét 800 rubelre emeli.⁶²

A tanulmányi segélyek és a tandíjak kifizetésének végleges rendezését az 1950-ben aláírt Kiegészítő jegyzőkönyv hozta el, amely bevezette a rubel-alapú elszámolást a Szovjetunió és Magyarország között.

Egyéb költségek: kiutazás, ruházkodás, szülők támogatása

Az első ilyen jellegű kisebb póthitelkérelmet 1947. október 15-i keltezéssel nyújtották be a Gazdasági Főtanácshoz. A szovjetunióbeli ösztöndíjra kiválasztott ösztöndíjasoknak ugyanis el kellett jutniuk Moszkvába, ahonnan aztán már a szovjet Felsőoktatási Minisztérium szervezte továbbutazásukat jövőre

⁵⁶ Государственный Банк Советского Союза – a Szovjetunió Állami Bankja.

⁵⁷ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 285447/1948.

⁵⁸ Uo. Bo/A-4194/1948.

⁵⁹ MNL OL XIX-J-1-f A sorozat 343. d. 12. sz.

⁶⁰ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. Bo/A-419/1948. ad 285.447/48. X.

⁶¹ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 286.186/1948.

⁶² Gazdasági Főtanács 0.686–6.112–3.108/1948. sz. határozat.

felsőoktatási intézményük székhelyére: „A Szovjetunió által felajánlott ösztöndíjas helyek elfoglalására 25 (huszonöt) magyar ösztöndíjas utazik a Szovjetunióba. Az adományozó az ösztöndíjasok útiköltségeit nem fedezi. Az ösztöndíjasok saját erejükből képtelenek volnának kifizetni az útiköltséget, így segítségért hozzánk, a VKM X. főosztályához fordultak. A kiutazni szándékozók útiköltsége személyenként 1.600, azaz egyezer-hatszáz forint. Ez a 25 személynél kereken 40.000, azaz negyvenezer forint, amelyre fedezet a VKM költségvetésének jelenlegi állása mellett, illetőleg annak hiányában nem áll rendelkezésre.”⁶³

Egy nappal később újabb nagyobb, a VKM költségvetésében szintén nem szereplő pénzösszeg kifizetése vált szükségessé: kiderült ugyanis, hogy nem számoltak az ösztöndíjasok poggyászának szállítási költségével: „A kiutazók repülőcsomagjainak kiszállításával járó költségek fedezésére 6.000 forint kifizetésére tett ígéretet Sötér Főosztályvezető Úr, de ezt az összeget már le fogjuk vonni az ösztöndíjasok ösztöndíj-kiegészítéséből, mert erre semmi módon nem bírunk később póthitelt szerezni.”⁶⁴ (Hogy az ösztöndíjasok ne egyetlen fillér nélkül érkezzenek ki Moszkvába, Szentmihályi főosztályvezető-helyettes utasítást adott egyhavi ösztöndíj-kiegészítés itthoni kifizetésére (fejenként 400 forint), ami további 6000 forint kiadással járt.⁶⁵

Az útiköltséget Moszkváig a vizsgált időszakban a magyar állam állta, míg a Szovjetunió belüli utaztatást (a jövődő egyetem székhelyére) a szovjet fél vállalta magára. A kiutazás megszervezését a VKM az Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt-től (IBUSZ) rendelte meg.⁶⁶ A VKM a legolcsóbb (harmadosztályú) hálókocsi-jegyeket rendelte meg, ami 1946-ban fejenként 620 forintba került. (Költségként merült fel továbbá az is, hogy a tárca támogatta a diákok nyári szünetben történő egyszeri hazautazását is.) A negyvenes évek végén az utazás Budapesttől Moszkváig öt napig tartott. Ez elég hosszú idő volt a pénz nélkül útnak indított diákok számára. Az Utasellátó Nemzeti Vállalat ezért nagyjából 80–100 forint értékben élelmiszersomagot állított össze részükre. Később ezt a problémát úgy oldották meg, hogy a szünidőről visszainduló diákoknak már Magyarországon folyósították a szovjetunióbeli ösztöndíj első részletét.

Az 1946 végén az ösztöndíjasok teljes ellátását a Szovjetunió vállalta magára. A gyakorlatban ez a következőket jelentette: a diákok 550, az aspiránsok 900 rubel ösztöndíjat kaptak. Ebből a pénzből kellett kifizetniük nagyjából 400 és 600 rubel közötti összeget a kollégiumi étkezésért. Pénzük tehát semmi egyéb nem maradt. A kollégiumi étkezés nem lehetett nagyon tápláló, mert rövid időn belül mindannyian több kilót fogytak. Emellett az orosz tél keménysége jelentette az egyik legnagyobb problémát. A világháború befejeződése után egy évvel a diákok nem voltak megfelelően felruházva, nem volt elegendő meleg

⁶³ MNL OL XIX-I-1-e 1946–47. 45. d. 152.2 t. 151.441/1947.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-1-e 1946–47. 45. d. 152.2 t. 152.292/1947.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-1-e 1946–47. 45. d. 152.2 t. 171.304/1947.

⁶⁶ MNL OL XIX-I-1-e 1948–49. 45. d. 152.2 t. 136.342/1948.

ruhadarabjuk, lábbelijük, kabátjuk. Minthogy az egyetemeken kapott ösztöndíjakon kívül egyéb pénzbevételek nem voltak, hiányzó ruhadarabjaikat nem tudták pótolni. Súlyos gondná vált az is, hogy a világháború alatt legyengült fiatalok szervezete a hirtelen éghajlatváltozásra megbetegedéssel válaszolt, s a gyógyszerek beszerzése is pénzbe került volna.

A követség számára az ösztöndíjasok táplálkozásának és a ruházódásának problémája kiérkezésük után röviddel jogilag és pénzügyileg is megoldásra váró súlyos gondná vált. Szekfű Gyula 1946. december 20-án hosszú levelet intézett a Külügyminisztérium kulturális osztályához, amelyben a fent vázolt helyzetet részletesen ecsetelte.⁶⁷ Kérte, hogy hivatalosan is bízzák meg őt az ösztöndíjasok ügyeinek intézésével, s azt javasolta, hogy a követség költségvetéséhez havi 10 000 rubelnyi összeget toldjanak hozzá, amelyből az ösztöndíjasokat támogatni lehet.

Az ettől kezdve folyósított havi rendszeres, kezdetben „segély”-nek titulált ösztöndíj-kiegészítés elég volt a tűzoltáshoz az 1946-os csoport számára, azonban az már ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy megfelelő ruházat nélkül a további csoportokat nem szabad kiengedni a Szovjetunióba. Szekfű 1947. augusztus 5-én tárgyalt a szovjet Felsőoktatási Minisztérium munkatársaival az 1947/48-as tanévre a Szovjetunióba küldendő ösztöndíjasok elosztásáról, s a beszélgetés folyamán a szovjet tisztviselők szükségesnek látták megemlíteni, hogy „[...] csak erős szervezettel bíró diákokat küldjünk ki. Megemlítették azt is, hogy meleg ruhával legyenek felszerelve, tekintettel az itteni kemény időjárásra.”⁶⁸

Ez is egy olyan probléma volt, amelynek megoldása olyan magas költségekkel járt, amit – tekintve a kiválogatott ösztöndíjasok szociális összetételét – a diákok (vagy szüleik) nem tudtak magukra vállalni. A Gazdasági Főtanács ezért 2520/1948. számú döntésében a Szovjetunióba induló 100 magyar ösztöndíjas részére személyenként 2000 forint beszerzési segílyt engedélyezett a VKM költségvetéséből.⁶⁹ A pénzt a minisztérium két részletben utalta át közvetlenül az „Állami Áruházak Rt. Budapest”-nek. A diákok névre szóló utalványokat kaptak, s az adott összeg erejéig a budapesti Kossuth Lajos utca 9. szám alatti Állami Áruházban vásárolhattak ruhaneműket. Emellett a VKM levelet intézett azokhoz a vállalatokhoz, amelyek dolgozói közül több ösztöndíjas is indult a Szovjetunióba, hogy az ösztöndíjasok felruházásához további 1000–1000 forinttal maguk is járuljanak hozzá.⁷⁰

Tekintettel a télen a Szovjetunióban uralkodó erős hidegekre, a beszerzendő ruhatár egyik legfontosabb darabja a télikabát volt. A magyarországi telek átvészeléséhez a bélelt szövetkabát is elegendő volt, de a több hónapon át tartó, kemény szovjet télben az ösztöndíjasok egészségét az irhabunda védhette meg igazán. Az ösztöndíjasok közül sokan szerették volna a ruházódásra

⁶⁷ MNL OL XIX-J-1-k 24. d. 62.150/6 1946.

⁶⁸ MNL OL XIX-J-1-k 24. d. 62.549/6 1947.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 254.751/1948.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 254.794/1948.

fordítható összeg egy részét irhabunda vásárlására felhasználni. A Gazdasági Főtanács imént idézett döntésében viszont kikötötte, hogy a 2000 forintos kezet csak az Állami Áruházakban lehet felhasználni. Az Állami Áruházak azonban nem tartottak „népbundát” (irhabunda), azt csak a „Szűcsmunkások Szövetkezetétől” lehetett beszerezni, amely „[...] 838 forintos egységárban megfelelő mennyiségben tud népbundát szállítani az ösztöndíjasok részére. A szövetkezet a szűcsiparban élenjáró szövetkezetnek számít, mert tagjai kizárólag dolgozók”.⁷¹ Az ügy sürgősségére való tekintettel az iraton kézírással a „Soron kívül” feljegyzés látható, nem véletlenül. Az egyetemi oktatás ugyanis a Szovjetunióban már rég elkezdődött október 28-án, a minisztérium pedig még csak a leendő ösztöndíjasok számára szükséges ruhadarabok beszerzésével foglalkozott. A Gazdasági Főtanács válasza ezért példás gyorsasággal érkezett meg (október 30-án), s engedélyezte a vásárlási utalványok egy részének felhasználását a Szűcsmunkások Szövetkezeténél.⁷² Ugyanezen a napon elküldték a megrendelést is. Az utalványok eljuttatása az ösztöndíjasokhoz ekkortól kezdve már szintén gyorsan haladt, november 5-ére – nyolc kivétellel – mindenki átvette a neki járó.⁷³

A meleg kabát mellett a téli ruházat másik fontos darabja a csizma volt. November 3-án kelt az a levél, amelyben a minisztérium ügyintézője a Wolfner Gyula és Társa Rt-hez fordult azzal a kéréssel, hogy „[...] a névjegyzéken szereplő ösztöndíjasok részére – amennyiben Címhez ilyen kéréssel fordulnak – csizmákat kiszolgáltassanak szíveskedjék.”⁷⁴ A kiutazni készülő ösztöndíjas-jelöltek egy részének azonban cipőre is szüksége volt, amit azonban az Állami Áruházak Nemzeti Vállalattól szereztek be.⁷⁵

Egy évvel később, 1949 nyarán a VKM orvosolni kívánt egy mulasztást, nevezetesen, hogy a korábban kiutazottak nem kaptak segítséget a felruházkodáshoz. Egy nagy tételű megrendelést adott le ezért a Ruházati Nagykereskedelmi Nemzeti Vállalat Közületi Konfekciós Osztályának.⁷⁶ Mivel a ruhákat az ösztöndíjasoknak valamiben szállítaniuk is kellett, a VKM bőröndöket is rendelt a kiutazó ösztöndíjasoknak.⁷⁷

Ettől kezdve rutinszerűvé vált a szovjetösztöndíjasok felruházása és alapvető szükségleti cikkekkel való ellátása. 1954-ben már 200 kiutazó (2000–2000 Ft) és 600 külföldről végleg hazatért (1000–1000 Ft) ösztöndíjas kapott automatikusan „névre szóló és sorszámmal ellátott” vásárlási utalványt.⁷⁸

⁷¹ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 254.921/1948.

⁷² MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 255.008/1948.

⁷³ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 255.221/1948.

⁷⁴ MNL OL XIX-I-1-e 132. d. 152.2 t. 255.121/1948.

⁷⁵ MNL OL VKM XIX-I-1-h (Felsőoktatási és Tudományos Főosztály) 1945–64. Szovjet Adminisztratív Iratok. 246. d. 1064/Szovjet 180/1949.

⁷⁶ MNL OL XIX-I-1-h 1945–64. Szovjet Adminisztratív Iratok 246. d. 1064/szovjet 85/1949.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ MNL OL Oktatásügyi Minisztérium XIX-I-2-g (Tük iratok) 13. d. 33/206/titk. 1954.

Ugyanakkor a később keletkezett iratok arról is tanúskodnak, hogy megjelentek az ebben az időben komoly összegnek számító támogatással való visszaélések is. A Belkereskedelmi Minisztérium emiatt igyekezett szigorúan szabályozni az egyetemisták számára kiállított utalványok felhasználásának rendjét. Az utalványokat ezért csak az utalványon megjelölt személy használhatta fel, csak saját maga számára vásárolhatott ruházati cikkeket (nők női, férfiak férfi holmit), s csak meghatározott időben (vagyis: az ösztöndíjasok itthon tartózkodásának idején).

1948-tól kezdve a szovjetunióbeli képzésre kiválogatott fiatalok többsége rossz anyagi körülmények között élő munkás- vagy parasztcsaládokból érkezett, sokan közülük mélyszegénységből. Többen elvesztették a háborúban apjukat, nemritkán mindkét szülőjüket. Néhányan családfenntartók is voltak, és mint egyedüli keresők, testvéreiket nevelték, megözvegyült édesanyjuk, nagyszüleik megélhetését biztosították. Távozásukkal hozzátartozóik a családfenntartót veszítették volna el. Az Oktatásügyi Minisztérium 1954. évi iratanyagában fennmaradtak olyan listák, amelyek közel 300 nevet tartalmaznak az ösztöndíjasok azon hozzátartozóiról, akik havi 150 és 300 forint közötti állami támogatásban részesültek.⁷⁹ A listán szereplő nevek többsége asszonynev, nagy részük előtt pedig az „özvegy” megjelölés áll. A második világháború előtt a férjes asszonyok többségének nem volt munkahelye, a családot a férj tartotta el. A háború után az elesett vagy eltűnt családfenntartó helyébe a legidősebb fiú lépett akkor is, ha még szinte gyermek volt. Gyakran ezeket a fiatalon munkába állt gyerekeket válogatták ki szovjet ösztöndíjra a munkahelyi vezetők és az ifjúsági- és pártszervezetek vezetői. A listán szereplő támogatott apák vagy idősebb fiútestvérek esetében pedig gyakorta ugyancsak a háború következtében rokkanttá vagy munkaképtelenné vált, eltartott személyekről van szó.

Az egyhavi, eltartott hozzátartozóknak kifizetett állami támogatás a minisztérium költségvetésében nagyjából 100 000 forintot tett ki 1954-ben. 1954-től kezdve csökkent a tanulni kiküldött diákok száma, tehát az ilyen jellegű támogatásra fordított összeg is egyre kisebb lett.

Összegzés

A dokumentumokból egyértelműen rekonstruálható, hogy a diákok szovjet kezdeményezésre kerültek ki a Szovjetunióba. A szovjet állam legfelső párt- és állami szerveinek döntése alapján indult meg a külföldi ösztöndíjasok szovjetunióbeli képzése. A szovjet fél döntötte el, hogy milyen szakokon és milyen egyetemeken tanulhatnak a magyar egyetemisták. A szovjet oktatásügyi szervek

⁷⁹ MNL OL XIX-I-2-g 13. d. 0133/204 titk.

többségében egyértelműen ipari és mezőgazdasági szakembereket vártak, nem pedig bölcsészeket és tudósjelölteket.

1955. július 15-i dátummal készült egy jelentés a szovjet Külügyminisztérium számára arról, hogyan hasznosítják Magyarországon a fiatal szakemberek szovjet felsőoktatási intézményekben megszerezett tudását.⁸⁰ A jelentéshez csatolt statisztika szerint 1954-ben nagyjából 1500 magyar fiatal tanult a Szovjetunió különböző egyetemén. Közülük 786 mérnök (56%), 247 (17,7%) pedig agrónómushallgató volt. Ennek háttérében az állt, hogy minden tavasszal vagy nyár elején a Szovjet Felsőoktatási Minisztérium ilyen szakelosztást és ennyi felsőoktatási helyet ajánlott fel a VKM-nek a szovjet egyetemeken. Az arányokat tehát szovjet részről szabták meg. A Szovjetunióba hívott fiatalok szakelosztása világosan mutatja a Szovjetunió szándékait: kiolvasható belőle, hogy a „szocialista tábor” vezető hatalma milyen gazdaságfejlődési irányt tartott szükségesnek Magyarországon, és a gazdaság mely részére szerette volna a legnagyobb befolyást gyakorolni.

Ugyanakkor a szovjet kulturális költségvetésben a fedezetet is meg kellett teremteni a külföldi (a szocialista táborból és egyéb csatlós országokból származó) fiatalok szovjetunióbeli képzésére. Ezt a fiatalok hazája fizette ki, tandíj formájában. A megkötött szerződés értelmében ez az összeg a Szovjetunió tényleges költségeinek 50%-a volt. Mint láttuk, arra vonatkozóan, hogy a képzés költségei *valójában* milyen összegeket tettek ki, a magyar kormány semmiféle reális kalkulációt nem kapott.

A szakemberek első Szovjetunióban végzett csoportjai 1951–52-ben tértek haza. Ezek a legkorábban (1948–49-ben) kikerült fiatalok a Szovjetunióban szerzett diplomájuk birtokában itthon kezdőként a lehető legmagasabb pozíciókba kerültek.⁸¹ Az ekkortájt alapított ipari, technikai és technológiai, mezőgazdasági kutatóintézetek mindegyikébe kerültek szovjet-ösztöndíjasok, kutatói vagy vezetői státuszba. Magyarországon ekkoriban fogtak hozzá néhány, a Szovjetunió számára stratégiai jelentőséggel bíró ásványkincsnek nagyobb ütemű kitermeléséhez (bauxit, kőolaj, urán). Az akkortájt újonnan megnyitott kitermelőhelyek és bányák mindegyikébe elhelyeztek egy-egy fiatal, Szovjetunióból frissen hazaérkezett szakembert. Ebben az időszakban alakultak meg a nagy állami gazdaságok, amelyek igazgatóinak és vezető agrónómusainak rendre a szovjet egyetemeken végzett ösztöndíjasokat neveztek ki. A szovjet-ösztöndíjasokból többen is a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége osztályain, vagy megyei pártbizottságokon, jó néhányan pedig a Belügyminisztériumban kezdtek el dolgozni. Sokan pedig egy-két évvel az egyetem befejezése után Magyarországot követségeire kerültek.

⁸⁰ AVP RF f. 077 op. 36. papka 186. gyélo 51.

⁸¹ Az itt következő információk a szovjet-ösztöndíjasokról az 1950-s évek végén készült, és máig az oktatással foglalkozó mindenkori Minisztérium irattárában őrzött törzslapokról származnak.

Ezek a kezdeti időszakban (1952–54) magas pozícióba került volt szovjet-ösztöndíjasok nagyon fiatalon, gyakran 16-17 évesen kerültek ki a Szovjetunióba. A gyakran kis falvakból, szegényparaszti háttérrel rendelkező, vagy frissen az iparba került, képzetlen gyári munkás-fiatalok öt-hatévi szovjetunióbeli tanulás után érkeztek vissza Magyarországra. Saját szakterületükön nem ismerték az itthoni viszonyokat, nem voltak tapasztalataik a magyar mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, államigazgatás, külgazdaság, politika működésével kapcsolatban. Hazaérkezve nagyon kevesen tértek vissza szülőfalujukba vagy városukba, többségük az ország nagyvárosaiban, ipari és tudományos központjaiban igyekezett álláshoz jutni.⁸² Az őket munkába állító állami és pártszervek törekvése szerint szinte kivétel nélkül kiemelt gazdasági, politikai vagy tudományos szempontból fontosnak ítélt munkahelyekre kerültek.

FINANCING HUNGARIAN SCHOLARSHIP HOLDERS IN THE SOVIET UNION

by Anna S. Kosztricz
Summary

The study explores the financial burdens the Hungarian government was compelled to assume in order to support the studies of Hungarian scholarship holders in the Soviet Union from 1945 to the early 1950s. It also examines the channels through which the money intended to cover these costs reached the Soviet partners. Alongside some minor additional costs, expenditure connected to studies in the Soviet Union can be divided to two major groups: the fees to be paid for studies in the Soviet Union, based on a Soviet-Hungarian agreement, and the financial assistance provided to the students. The amount of the study fee was fixed by the agreement that was signed by the two partners on 28 October 1948. The transfer of the financial assistance (later scholarship supplement), paid by the Ministry of Religion and Public Education and its successors, was hindered for years by the use by the Soviet union of two different currency rates for the rubel for transfers and commercial businesses meant for the provision of the diplomatic corps. After the introduction in 1950 of rubel-based account between the two countries, the payment of fees and scholarships became continuous.

⁸² A minisztériumban őrzött törzslapok alapján az ötvenes években (1948–60) a szovjet felsooktatásban végzett, majd itthon munkába állt fiatalok száma nagyjából 2500-ra tehető.

